

Глава 10 Арабський халіфат

§ 1. Виникнення держави

Халіфат (Арабський халіфат) - теократична ісламська держава, яка виникла у VII столітті на Аравійському півострові внаслідок об'єднання арабських племен під прапором ісламу - релігії, заснованої Мухаммедом (Мухаммад, Магомет, Магоммад, 570-632 роки).

Араби - автохтонне семітномовне населення півдня Аравійського півострова. До початку нашої ери вони становили основну масу на-селення Палестини, Південної Сирії та частини Месопотамії. У VI-VII століттях у арабів зберігався родовий уклад. Основою роду був намет окремої сім'ї. Група наметів становила рід, клан (кау́м), декілька кланів об'єднувалися у плем'я (кабіла). Голова племені - сеї́д (шейх) опіку-вався організацією кочування, розглядав спори і тяжби, був представ-ником у зборах старійшин (меджлісі), під час війни ставав головно-командувачем - раїсом. Араби були язичниками, кожне плем'я мало свого божка-ідола. Основним заняттям було скотарство (розведення верблюдів), в оазисах - землеробство.

Значною допомогою була учать у міжнародній караванній торгівлі, шлях якої пролягав через Аравію. На торговельних шляхах, які пов'язували Східну Африку, Передню Азію, Індію та Китай, виникли стародавні держави Аравійського півострова - Сабейська (650-115 роки до н. е.), Набатейська (VI століття до н.е. - 106 рік н. е.), Хим'яратська (115-525 роки). У Південній Аравії найрозвиненішим був Йемен. Тут уже в першому тисячолітті до нашої ери утворилася висока землегос-подарська культура. На караванних шляхах на заході Аравії з Йемену в Єгипет, Сирію та Палестину виник торговельний центр - Мекка. Тут панувала аристократія роду Омейядів з племені Курейш. Арабські племена постійно ворогували між собою, захоплюючи одне в одного здобуток і полонених, яких потім викупляли співвітчизники. Створен-ня держави в арабів значною мірою зумовлювалося необхідністю бо-ротьби із Сасанідським Іраном та Візантією.

Початок об'єднання арабів покладено основоположником мусульманської релігії - ісламу Мухаммедом. Він був вихідцем з непримітного роду Хашим із племені Курейш. Мухаммед доволі рано осиротів, а в дитинстві випасав худоби. Одружившись на заможній удовиці Ха-дидже, він став супроводжувати її каравани. У зрілому віці почав проповідувати єдинобожжя, виступав проти лихварства, проти «тих, хто махлював у торгівлі», пригноблював сиріт та бідоту. Через те що його переслідувала аристократія Мекки, Мухаммед у 622 році утік зі своїми прихильниками (мухаджирами) з Мекки до Ясриба - пізніше Медінат-ан-Набі («Міста пророка»), де до нього приєдналися місцеві мешканці (ансари). 622 рік - рік «виходу» Мухаммеда з Медіни (хіджра) - став початком літочислення у країнах ісламу. У Медині мухаджири та ансари утворили общину (умму) одновірців (муслімів), які увірували в Мухаммеда як у посланця бога - Аллаха. У Медині до Мухаммеда перейшла духовна (імамат) та світська (султанат) влада. Між Мединою і Меккою виникла збройна боротьба, в якій перемогу одержала Медина. Мухаммеда було визнано головою всіх арабів. Об'єднання арабів у межах нової релігійної системи дозволило арабським купцям та аристократії боротися з Іраном і Візантією за ключові позиції у міжнародній торгівлі. У 632 році Мухаммед помер, і влада перейшла до його «заступників» - халіфів. Об'єднання арабів під прапором ісламу було завершено першими наступниками Мухаммеда - «праведними» халіфами Абу-Бекром (632-634 роки), Омаром (635-644 роки), Османом (644-665 роки). За життя Мухаммеда не всі араби прийняли іслам, а після його смерті багато племен повстали проти панування Мекки. Військам Абу-Бекра ціною надмірних утрат вдалося перемогти повстанців. Вождів повстанців, які зреклися ісламу, було живцем спалено.

Консолідація арабських племен у межах ісламської держави завершилася в перебігу завойовницьких воєн, які тривали з 633 по 751 рік. До складу халіфату увійшли Аравія та завойовані країни: Сирія, Ірак, Північна Африка (Магриб), Єгипет, Іспанія, Іран, Середня Азія, Афганістан, Північна Індія, Азербайджан, Вірменія, Грузія, острови Сардинія, Сицилія, Крит, Кіпр. До 651 року центрами Халіфату були Медіна та Мекка, з 661 по 750 рік - Дамаск, з 750 року - Багдад. Як усі великі імперії давнини, халіфат не був цілком централізованою державою. Для областей, які входили до нього, це мало різні наслідки. Якщо Сирія, Ірак, Єгипет, Північна Африка були цілком арабізованими, то інші країни, що прийняли іслам, зберегли свою мову та культуру, а Вірменія і Грузія - християнство.

Обрання халіфів супроводжувалося жорстким суперництвом різних кланів і зародженням в ісламі різноманітних релігійно-політичних течій. Перші халіфи були з найближчого оточення Мухаммеда. Абу-Бекр - тесть пророка, Омар - один з перших, «хто увірував», Осман - дядько пророка, Алі - двоюрідний брат і зять. Омар був убитий рабом-персом через відмову халіфа полегшити податковий тиск. За правління Османа невдоволені утисками аристократії рядові араби з Кейфи, Басри та Єгипту прибули під виглядом паломників до Медіни і вбили Османа. На вимогу повсталих халіфом було

проголошено зятя про-рока - Алі. Його прихильників називали «шиїт-Алі» - «партія Алі» (звідси походить назва потужної гілки ісламу шиїтів, які визнають за-конними лише правителів з роду Алі). У боротьбі за халіфську владу з представниками меккської знаті Муавійей на боці Алі виступили низи мусульманства. Оскільки Алі виказав схильність до компромісу з Омейядами, 10 тисяч вояків полишили його і вибрали халіфом про-стого воїна. Хараджити вимагали виборності халіфа, котрим міг бути будь-який мусульманин, навіть раб-негр. Халіф за вченням хараджитів повинен захищати інтереси всієї мусульманської громади, яка зберігала право його переобрання. Алі виступав проти хаджитів. У 661 році його вбили хаджити у мечеті міста Куфи. Верхівка мусульманства про-голосила халіфом представника роду Омейядів - Муавію, започаткувавши династію Омейядів, правління якої супроводжувалося впертими і кровопролитними внутрішніми війнами та повстаннями. Перехід влади до Омейядів, які правили майже 100 років (661-750), означав перемогу аристократії над низами мусульманства, остаточний розрив з ілюзорним «братерством» мусульманської громади і характеризувався значними завоюваннями і збагаченням верхівки халіфату.

Посилення експлуатації підкорених народів і рядових арабів ви-кликало численні повстання і громадянські війни, що потрясли халі-фат Омейядів. У 684 році грандіозне повстання хараджитів охопило значну територію і тривало 13 років. Воно було потоплене у крові на-місником Муавійї Аль-Хаджжажем, якого повстанці називали «воро-гом бога і людей». Лише в одній Куфі Хаджжадж стратив 11 тис. по-встанців. За 20 років намісництва він стратив 130 тис. чоловік. Терор Хаджжаджа в Іраці дозволив Омейядам централізувати владу і здій-снити нові завоювання. У середовищі арабської аристократії першої чверті VIII століття склалося опозиційне угруповання Аббасидів - на-щадків дядька Мухаммеда - Аббаса, які використовували народне незадоволення у боротьбі за владу. Остаточного удару Омейядам за-вдало повстання у Мерві та Північному Ірані під проводом Абу Мус-ліма. У минулому раб, Абу Муслім приєднався до Аббасидів і підняв проти Омейядів арабські племена, іранських селян, рабів, а також іранських землевласників - дехкан. Повстання переросло в громадян-ську війну, яка охопила Ірак та Іран. Влада перейшла до династії Аб-басидів. Перший халіф цієї династії Абу-аль-Аббас учинив суцільну різанину Омейядів. Лише небагатьом з них пощастило врятуватися в Іспанії, де вони заснували Кордовський емірат. Столиця халіфату була перенесена з Дамаска до ненависного Омейядам Іраку, в місто Анбар, а потім - у збудоване за наказом халіфа Мансура нове місто Багдад на річці Тигр. Народні маси, що сприяли приходу до влади Аббасидів, нічого не отримали від перемоги. Вождя повстанців Абу Мусліма, який деякий час був намісником Хорасана, у 755 році вбито за наказом халіфа Мансура.

Утворення Арабського халіфату - одна з найзнаменніших подій у сві-товій історії. Охопивши тогочасний світ від Піренейського півострова і до Індії включно, поглинувши Іспанію, Північну Африку з Єгиптом, Іраном, Іраком, басейн Середземного моря, Кавказ, Індію, халіфат став безпо-середнім сусідом Китаю - світової держави, у межах якої

перемішувалися народи і мови стародавніх держав Сходу і Заходу та формувалася так звана арабська культура, яка відіграла значну роль в історії світової цивілізації. Грецька філософія, індійська математика, римське право, культурні досягнення Стародавнього Сходу прийшли до Європи у працях арабських або арабомовних учених. Іслам наклав собою мало не половину країн і став однією з найбільших релігій світу. В політичному плані Арабський халіфат та араби створили для народів і країн Європи, для тогочасного германо-слов'янського світу багато проблем, які значною мірою були розв'язані в результаті битви при Пуатьє 732 року. Участь арабів у світовій торгівлі, проникнення їх у басейн Волги та Каспію служили каталізатором в історії слов'янського світу.

§ 2. Громадський устрій

Створена шляхом завоювань величезна держава була строкатою за етнічним складом та економічним укладом. З урахуванням усієї її не-однорідності халіфат можна визначити як азійський варіант феодалізму, розуміючи під цим перевагу державної власності на землю та іригаційні споруди, безпосередню експлуатацію селян державою, відсутність панщини, особистого кріпосного права, розподіл державою ренти серед військово-бюрократичного прошарку, який був консолідований не ленними (сеньйорально-васальними) стосунками, а чиновницько-службовими. Значний вплив на суспільний устрій мала релігійно-правова догматика ісламу, який поділяв усіх людей на правовірних (муслімів), «людей писання» (християн і євреїв) та «гяурів» - язичників. Правовірні вважалися рівними в общині - умі. Спочатку всі правовірні, у тому числі новообрані, звільнялися від усіх податків, за винятком легкого закята (1/40 майна), який призначався для роздавання милостині та допомоги жебракам. Але вже при правлінні другого халіфа - Омара новообрані повинні були сплачувати значний поземельний податок - харадж. Привілеями новообраних мусульман було звільнення від подушного податку - джизьї. Торговельний збір з мусульман брався в розмірі 1/40 вартості товару, іновірці сплачували більш високі податки. Мусульмани-воїни мали право на частку військової здобичі: вершники - 3/5, піші - 1/5; 1/5 здобичі належала пророку (халіфам). Правовірні користувалися привілеями в галузі карного права. Підкорене населення, яке не сприйняло іслам, поділялося на дві групи. Ті, хто здався без спротиву, за домовленістю ставали «людьми зіми» («зіма» буквально - покровительство). Вони були індивідуально вільними, але неповноправними. Їхні землі переходили у державну власність, а самі вони ставали орендаторами, які зобов'язані були сплачувати джизью та харадж. Зімі були зобов'язані носити на одязі особливий знак - гійяр. Населення, яке чинило опір завойовникам, оберталося в рабство, дорослих чоловіків, як правило,

знищували.

У процесі завоювання лєвова частка здобичі діставалася верхівці «правовірних», двору халіфа, командувачам, намісникам - емірам. Рядові воїни говорили халіфу Омару: «Ми беремо участь в одних і тих самих походах, і ми повертаємося з них, чому ж ці (привілейовані) живуть у достатку, а ми залишаємося в немилості?» Мухаммед і перші («праведні») халіфи - Абу-Бекр та Омар намагалися боротися зі здирництвом військових та намісників. Так, Омар забороняв чиновникам їздити на конях, носити шовковий одяг, їсти солодощі. За умови призначення на посаду описувалося майно чиновника, а при звільненні з посади «надлишки», які з'явилися під час перебування на посаді, конфісковувалися. Але всі ці егалітаристські заходи були марними. Мухаджири, анасари та їхні нащадки - намісники, полководці, чиновники швидко збагачувалися палацами, величезною кількістю рабів та прислуги. До складу панівного класу, крім арабської аристократії, входила верхівка підкорених держав: єгипетські князі, які прийняли іслам, родовита знать берберських племен в Африці, іранські землевласники-дехкани. У халіфаті селяни становили основний податковий стан і були нащадками підневільних орендаторів державних («хараджних») земель. Селяни-мусульмани, якщо вони були власниками землі (землі «мульк»), сплачували 1/10 частку врожаю натурою. Зі скотарства, торгівлі, ремесла здійснювалася 1/40 частка прибутку - «закят». Починаючи з 700 року, з новообраних мусульман почали здійснювати й харадж у двох формах: «мукасами (від 10 до 50 % врожаю) або «місахі» (від розміру земельного наділу). Дорослі чоловіки-немусульмани сплачували до скарбниці також подушний податок - «джизью» у розмірі 12, 24 або 48 дирхамів.

У халіфаті міське життя було досить високо розвинене, але на відміну від Європи міста у Халіфаті не мали самоврядування, - тут гос-подарювали великі феодалы - нащадки арабських завойовників, іранських дехкан та пов'язані з ними багаті купці. Значного розвитку досягло ремесло. Вільні ремісники об'єднувалися в цехи з виборними старшинами. Над цехами панувала деспотична влада емірів, султанів, адміністрації. Коли, наприклад, у Газні булочники спробували встановити свої ціни на хліб, султан Махмуд Газневі наказав кинути старійшину цеху під ноги слонам. Значним впливом у містах користувалися корпорації богословів та правників, які об'єднувалися навколо місцевих шкіл богослов'я і права - медресе. Мечеті та медресе володіли землями, повітками, базарами. У деяких містах богослови, законоправники, студенти медресе становили чверть усього населення. Численні течії та секти - суніти, шиїти, хариджити, кармати, азракіти, ісмаїліти, ордени дервішей, що існували в містах, постійно ворогували між собою, що спричиняло часті озброєні зіткнення.

Селяни (раїянти) у халіфаті особисто феодалам не належали, і з них не можна було набирати двірню, потребу в якій відчувала місцева розбагатіла знать. Челядь

рекрутувалася за рахунок обернених у раб-ство полонених і придбаних рабів. Воїна-араба в поході завжди супроводжували слуги з рабів. Наприклад, військо арабів у битві при Сиф-фіне супроводжували 150 тис. рабів. Багато чорних рабів-зінджів (з острова Занзібар) працювало на розсоленні земель в Іраці. Раби поділялися на три основні групи: 1) челядь; 2) гвардійці та військові слуги (мамлюки, гулями), які виховувалися з придбаних юних рабів; 3) раби, які використовувалися на виробництві. До першої групи входила переважна більшість рабів. У халіфаті за умови панування відрядщини та відсутності панщини праця рабів у польовому господарюванні не застосовувалася, але могла використовуватися в садівництві, скотарстві та майстернях. Незважаючи на значну кількість рабів, халіфат був специфічною («азійською») феодалною державою, яка трималася на експлуатації кріпака, що перебував у спадковій державній залежності, - раїянтя. За його рахунок годувалися величезна армія правителів та їхня челядь, чиновники, воєначальники, солдати, іктадари, власники «бератів» - документів, які дозволяли одержувати певну частку податкових збирань. За свідченням історика Рашид-ад-Діна, селяни, рятуючись від збирачів податків, «закладали двері будинків камінням, виходили і входили через покрівлі будинків та втікали через страх перед збирачами». Не знаходячи чоловіків, збирачі «хапали їхніх жінок, за ноги підвішували на мотузках і били, і жалоба, і стенання жінок підіймалися до неба». Уся історія халіфату супроводжувалася численними повстаннями і народними війнами. Особливого розмаху вони набули в Іраці, Азербайджані, Середній Азії.

§ 3. Державний устрій Арабського халіфату

У своєму розвитку халіфат прийшов до типової східної феодалної теократичної деспотії з її основними ознаками: переважанням державної власності на землю, державним кріпосним селянином-орендатором, деспотичною теократичною владою халіфів. «Пророк» (потім халіфи) з самого початку виступав як духовний глава (імам), законодавець, воєначальник та суддя. У своїх «відвертостях», розпорядженнях він установлював правила, закони, які для наступних правителів - халіфів та всіх «муслімів» ставали священними догмами. Спадковість влади затвердилася в Халіфаті лише з часом і в боротьбі з родоплемінними традиціями, посяганнями родової аристократії, а також з наївними вимогами виборності халіфа з боку маси рядових арабів. Перші халіфи - Абу-Бекр, Омар та Осман обиралися поплічниками Мухаммеда (мухаджирами та ансарями) зі свого середовища. Принцип виборності халіфа не заперечувався жодною течією ісламу. Хариджити наполягали на виборності халіфа всіма мусульманами, однак політична практика схилилася до аристократизму як у сунітів, так і шиїтів. За Османа

халіфатом правив рід Омейядів. Після вбивства Османа, а потім й Алі, який боровся за владу з Муавією, останнього було проголошено халіфом знаттю Сирії та Єгипту (661 рік). Отже, перші 60 років Халіфат був теократичною державою з виборним халіфом. Спадковість влади зміцнилася при Аббасидах, але вона постійно порушувалася жорстокою боротьбою між різноманітними течіями ісламу і родоплемінними угрупованнями. Утвердження на троні часто залежало від інтриг двору або примх дворцевої гвардії. У 945 році халіфи в Багдаді поступилися світській владі (султанат) перській ди-настії Буїдів. З цього часу в халіфів залишаються лише духовна влада та релігійний авторитет.

За Аббасидів при халіфі з'явилася посада візиря - його головного радника та помічника. Візир був охоронцем халіфської печатки і міг ставити її на документах без попереднього дозволу халіфа. Візирю підпорядковувалися весь адміністративно-фінансовий апарат, військо, відомство державного контролю - аль-барид, численні відомства- дивани. Посада візиря найчастіше успадковувалася однією родиною. Наприклад, відома могутня династія спадкових візирів Бармекідів. Кожна область (емірат) мала в Багдаді своє територіальне відомство - диван, яке складалося з основного відділу (асл), що відав збиранням податків, та відомства фінансів (зимам). Пізніше територіальні дивани було скасовано, за винятком дивану в справах Вавилонії, яким керував сам візир. Важлива роль належала аль-бариду. Його начальник (сахіб аль-барид) був впливовою вельможею в Багдаді. Він завідував численними поштовими станціями, розкиданими по всій величезній території халіфату. Їхні службовці, крім поштових справ, збирали відомості про настрої населення, врожай, діяльність місцевої адміністрації, кількість відкарбованих золотих та срібних монет. Усі ці відомості надходили до сахіб аль-бариди. Він одержував також відомості від підлеглих йому шпигунів-вивідувачів, які діяли в халіфаті та за його межами. Сахіб аль-барид щоденно доповідав візирю про стан справ у халіфаті і, крім того, мав безпосередній доступ до халіфа.

Халіфат поділявся на намісництва - емірати. Основними були Іс-панія, Магриб (Північна Африка), Єгипет, Сирія, Іран (тут було декілька намісництв), Вавилонія, Мавернахр (Середня Азія), Північна Індія. Уже за Омейядів намісництва стали досить швидко передаватися у спадок, а намісники перетворилися на майже необмежених володарів. Їхні зв'язки з халіфом часто обмежувалися сплатою податків до його скарбниці. Зазвичай еміри заздалегідь у вигляді відкupu вносили податки до скарбниці халіфа, а потім нещадно вибивали їх з підвладного населення вже для себе. Емірати у свою чергу поділялися на області, якими керували призначені емірами хакіми.

За Аббасидів іранська система управління поширилася в більшості міст халіфату. Містом керував градоначальник - раїс; суд очолював кадїй (казїй), він же був головою місцевого духівництва; мухтасиб спостерігав за базарами, дотриманням догматів ісламу в побуті,

вза-галі за моральністю; асас очолював нічну варту; начальник поліції - сахіб аш-шурта також мав деякі судові повноваження. Якщо місто було резиденцією правителя області - наїба, хакіма або еміра, то вони здій-снювали безпосереднє керівництво ним. Неодмінною ознакою міста були в'язниця - зиндан, шпигуни поліції. Значний вплив у містах мали вожді племен та родів - шейхи, сеїди.

Араби-кочівники, які перебували у стані перманентної війни, були природженими професійними воїнами. Військо складалося з родопле-мінних ополчень на чолі з вождем племені, а також із загонів добро-вольців - «борців за віру», які жили за рахунок воєнної здобичі. За Омейядів було утворено військові округи - джунди. Для боротьби з Візантією було збудовано великий флот. У столиці і великих містах халіфи тримали привілейовану гвардію. Не покладаючись на «своїх» - арабів, халіфи комплектували кінну гвардію з вихованців - рабів (тю- рок, слов' ян, африканців). Піша гвардія набиралася з гірських іранців - дейлемітів. Чужі арабському населенню гвардійці повинні були на-дійно охороняти престол. Але двірцева гвардія часто диктувала свою волю халіфам. Так, у 861 році гвардійці-гулями вбили халіфа Аль- Мутавакіля, гвардійці-тюрки зводили на престол і скидали багатьох халіфів. Поліція із рабів існувала ще в доісламській Мецці. За Аббасидів було створено спеціальну карну поліцію - шурту, яка здійснювала пошукові та частково судові функції.

Араби сприйняли візантійську судову систему. Правитель області володів і судовою владою. Кадії, які допомагали йому в судових спра-вах, поступово стали самостійними суддями. Кадій, крім суду, стежив за дотриманням релігійних обрядів та користувався значним впливом у своєму окрузі. Він міг користуватися консультаціями знавців права - улемів. У суді були присутні два офіційних повірених - адули, судові пристави - осуни, захисник - укіл. На місцях затверджувалися посади мухтасибів - цензорів з питань релігії та етики, вони ж були суддями у справах про шахрайство в торгівлі. У деяких мусульманських країнах з метою недопущення зловживань з боку суддів вводилася посада спеціального контролера - «інспектора несправедливості».

§ 4. Мусульманське право

Мусульманське право - традиційна система права, яка склалася протягом VII-XII століть в Арабському халіфаті та діє у різноманітних варіантах у сучасних країнах ісламу. Особливість мусульманського права - тісний зв'язок з релігійною догматикою ісламу та його наднаціо-нальний характер. Мусульманське право належить ісламу і всюди сповідує тільки іслам. Основою мусульманського права є Коран - богодана священна книга мусульман, передана Аллахом через пророка Мухаммеда. Коран увібрав у себе і канонізував багато зі звичаїв доісламської Аравії, доповнених «одкровеннями» Мухаммеда, взятими з трансформованої догматики християнства та іудаїзму. Особливість мусульманського права - єдність релігійної догматики ісламу та його, власне, правового складника - фікху (глибоке розуміння, знання).

Поряд із Кораном джерелами мусульманського права є Сунна, Тefsир, Іджма, Кіяс. Сунна - канонізоване зібрання хадисів (понад 2000 томів) - повідомлення, перекази, легенди про життя Мухаммеда, його вчинки, розпорядження. Хадиси, які сформувалися під час наступника Мухаммеда, змальовували не стільки дійсні факти з життя пророка, скільки потреби знати, духівництва, купецтва, громадського суспільства, які досить швидкими темпами розвивалися в Арабському халіфаті. Хадиси одержали в ісламській юриспруденції значення обов'язкових прецедентів.

Тefsир - зібрання тлумачень Корану та Сунни знавцями-улемами і суддями, які відображали позиції різноманітних богословських шкіл. Останні у свою чергу виражали інтереси різноманітних релігійно-політичних течій в ісламі (суніти, шиїти, хариджити, кармати тощо), які суперничали між собою. За умови жорстких релігійно-політичних і соціальних суперечностей виникали різноманітні версії ісламу та фікху - мазхаби. До ортодоксальних мазхаб належали ханіфітська (Іспанія до Реконкісти, Північна Африка), шафіїтська (Сирія, Східна Африка, Індонезія), ханбалітська (Аравія), малікітська (Алжир, Ма-рокко, Туніс, Лівія, Кувейт, Бахрейн). Ці мазхаби визнані за звичай у сунітів (близько 80 % мусульман). Єретичними з позицій сунітів вважалися мазхаби шиїтів, хариджитів, карматів та ін., характерні для Ірану, частково - для Азербайджану. Консультації визнаних теологів та правознавців, схвалені умою, - іджма (згода, схвалення) і тлумачення за аналогією з технікою греко-римського права - кіяс (аналогія) також стали джерелами мусульманського права. Правом такого тлумачення - іджстихаду володіли лише муджстахіди (благочестиві і добро-порядні), які одержали визнання визначних богословсько-юридичних університетів - медресе.

Настанови Корану, Сунни, Тefsиру, Іджми та Кіяси є основою мусульманського права - шаріату («визначений шлях») та основною базою ісламської юриспруденції - фікху. Крім шаріату, судді також використовують судовий прецедент - амал, сукупність звичаїв - урф, адат, а також світські закони - канун. У деяких ісламських державах право набуло значною мірою світського характеру, в інших на хвилі ісламського фундаменталізму

реанімуються середньовічні інститути (Іран, Афганістан). Яскравим прикладом цього Карний кодекс Ірану (1982 рік), який передбачає побиття камінням, закопування в землю тощо. В сучасних країнах ісламу шариат частіше застосовується в об-рядах, побутовій і сімейній сферах, місцевому громадському вжитку, значно менше в карно-правовій сфері.

Мусульманське право поділяє всіх людей на «правовірних» (мус- лімів) та іновірців, унаслідок чого значною мірою визначається право-вий статус особи. Згідно з мусульманським правом усі мусліми воло-діють рівними правами (у хариджитів навіть раб може бути обраний халіфом, якщо він - правовірний мусульманин). Але в ранньому іс-ламі серед правовірних виділялися привілейовані групи, ветерани іс-ламу - мухаджири (тобто ті, хто пішов за Мухаммедом, коли він утік з Мекки до Медіни у 622 році) та ансари (ті, хто приєднався до Му- хаммеда в Медіні). Мусліми мали деякі привілеї у сфері податкового та карного права. Мусульманське право виділяє серед іновірців «людей писання» (християни і євреї) та «невірних» - гяурів.

У соціально-економічній та політичній сферах мусульманське право закріпило в різноманітних варіантах традиційні, ті, що історич-но склалися, інститути східної деспотії - переважання державної власності на землю та зрошувальні споруди (державний феодалізм), відсутність особистого лену і кріпаків у військово-службового стану (феодалів), державне закріпачення селян, деспотичний характер влади, злиття духовної влади (імамат) з владою світською (султанат). Фео-дальна рента збиралася або сукупним феодалом-державою, або пред-ставниками службовців за спеціальними документами - бератами, які надавали право одержувати на свою користь податки з певного села. Поширеною була ікта (джагир), яка дозволяла іктадарам та джагірдарам одержувати збори із закріплених за ними наділів, котрі при цьому не ставали їхньою власністю.

Мусульманське право знало також приватну власність на землю - мульк, власність мусульманської церкви - вакфі. Широкого поширен-ня в Арабському халіфаті набули векселі.

Шлюбно-сімейне право ставило жінку в нерівноправне становище. Мухаммед одружився на дев'ятилітній Айші, і це стало прецедентом. Правовірний міг мати чотирьох дружин і необмежену кількість наложниць. У шиїтів допускалися тимчасові шлюби за домовленістю строком від декількох днів до одного року. Домовленість скріплялася суддею.

Злочин у мусульманському праві невіддільний від гріха. Чим більший, за уявленнями ісламу, гріх, тим важчий злочин. Наприклад, убивство, не пов'язане з пограбуванням або крадіжкою, неумисне убивство передбачали обмежену кривну помсту, грошову пеню, релігійно-спокутувальну пожертву або «загробне воздаяння». Інша група злочинів - худут (віровідступництво, богохульство, залицяння, крадіжка, грабунок, неправдиве обвинувачування, пияцтво) каралася побиттям бичами, відрубанням рук, ніг, побиттям камінням тощо. Посягання на громадський устрій передбачало тюремне ув'язнення, покарання на-гаями, конфіскацію майна, позбавлення права носити чалму. Право покарання належить, за шаріатом, або Аллаху, або потерпілому. Суд накладає покарання нібито на прохання потерпілого. Останній може відмовитися від свого права, знімаючи тим самим питання про покарання. Коран заохочує відмову від покарання, обіцяючи рай тим, хто прощає своїх кривдників. Але за умов міжусобних воєн і народних повстань, що розривали халіфат, каральна політика набувала більш жорстокого характеру і виходила за межі шаріату.

У Новий і Найновіший часи у багатьох країнах ісламу відбувається розмежування канонічного і світського права, обмежується юрисдикція шаріатських судів. Мусульманське право модернізується з урахуванням вимог ринку, видаються сучасні цивільні та карні кодекси. Це, однак, не виключає рецидивів відродження середньовічних інститутів мусульманського права там, де верх бере ісламський фундамен-талізм.